

समावेशित शिक्षण संकल्पना अपंग प्रकार व त्यानुसार भारतीय शाळा

संतोष सखाराम माळी

संशोधक, एम.ए.एम.एड (सेट)

प्रा.डॉ.एस.एस.देशपांडे

मार्गदर्शक व सहयोगी प्राध्यापक

स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेचे

शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय उस्मानाबाद

प्रस्तावना :

व्यक्तीच्या विकासामध्ये प्राथमिक शिक्षणाला अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. त्यामुळे शिक्षण हे देशातील सर्व मुलांमुलीपर्यंत पोचले पाहिजे. परंतु अनुनही दुर्गम, आदीवासी, व डोंगराळ भागात, झोपडपट्ट्यांवर तसेच विशेष गरजा असणाऱ्या मुलांपर्यंत पोचले नाही.

शिक्षणाची संधी सर्वांना मिळणे आवश्यक आहे. शिक्षणात सर्वांचा समावेश म्हणजे समावेशीत शिक्षण होय. विशेष शैक्षणिक गरजा असणारी मुले (Children with Special Educational Needs) (CWSN) अपंग मुले यांचे शिक्षण हा समावेशित शिक्षणाचा अविभाज्य भाग आहे.

भारतातील स्थितीचा विचार केल्यास असे निर्दर्शनास येते की मागिल 50 वर्षात शिक्षणाचे जाळे सर्व देशभर पसरले आहे. मुलामुलींचे शिक्षणाचे प्रमाण देखील वाढले आहे. तरीदेखील शिक्षण हे पालकांच्या इच्छेवर अवलंबून असल्यामुळे कुटूंबाच्या आर्थिक दुर्बलतेमुळे आणि शिक्षण हे अर्थाजनाचे साधन व्हावे ही अपेक्षा सध्याच्या शिक्षण प्रणालीतून पूर्ण होत नसल्यामुळे ग्रामीण आदिवासी पालक आपल्या पाल्याचे शिक्षण हा विषय तितकासा गंभीराने घेताना दिसत नाहीत.

भारतीय संविधानाने 86 व्या घटना दुरुस्तीमध्ये 6 ते 14 वयोगटातील सर्व मुलांमुलींना मोफत व सक्तीचे शिक्षण देणे ही शासन व समाजाची जबाबदारी आहे. हे मान्य केले आहे. त्यानुसार शिक्षण अगदी शेवटच्या घटकापर्यंत पोचविण्यासाठी शासनही सर्वतोपरी प्रयत्न करीत आहे. सर्व मुलामुलींच्या विचार जर मान्य असेल तर अपंग मुलामुलींना यातून वगळून चालणार नाही.

समावेशित शिक्षण संकल्पना :

समावेशित शिक्षण संकल्पना 1960 मध्ये बऱ्याच देशामधून अस्तित्वात आली .1981 च्या आंतरराष्ट्रीय अपंग वर्षापासून या संकल्पनेला चालना मिळून तिचा प्रसार झाला. 1990 मध्ये जागतिक स्तरावरील थायलँड मधील जोर्मथियम येथे झालेल्या परिषदेत समावेशित शिक्षणाची गरज या विषयांवर चर्चा होऊन ही संकल्पना जागतिक स्तरावर मांडण्यात आली. 1994 मध्ये भारतासह 92 देश व 25 जागतिक संघटनांनी हा विचार व ही संकल्पना मान्य केली.

समावेशित शिक्षण पध्दतीची उपायोगिता

- शिक्षण सर्व घटकांना उपलब्ध होते.
- शिक्षण सर्व दुर उपलब्ध होते.
- विद्यार्थ्यांच्या सर्व गरजांची पूर्तता करण्याचा प्रयत्न केला जातो.
- विविध शिक्षण पध्दतीचा अवलंब केला जातो.
- विद्यार्थ्यांना आपल्या आवडीनुसार व कुवतीनुसार शिक्षणात प्रगती करण्याची संधी मिळते.
- दर्जेदार व जीवन उपयोगी शिक्षण देण्याचा प्रयत्न केला जातो.

समावेशित शिक्षण देणारी शाळा

- सर्व प्रकारचा मुलांना सोयीची वर्गरचना.
- सर्व प्रकारच्या सौम्य व मध्यम स्वरूपाचे अपंगत्व असणाऱ्या मुलांसाठी प्रशिक्षित शिक्षक.
- रिसोर्स रुमची उपलब्धता (साधने, उपकरणे, व शिक्षणसाहित्य).
- विशेष शिक्षकांचे मार्गदर्शन उपलब्ध.

- अडथळा विरहीत वातावरण.

अशा शाळामधुन एकुण मुलांच्या संख्येच्या 10 % अपंग मुलांपैकी 5 % अपंग मुलांना सर्व मुलांबरोबर त्यांच्याकडे थोडेसे लक्ष देऊन किरकोळ औषधाबरोबर साधने व उपकरणे देवुन शिक्षण प्रवाहात समाविष्ट करता येते.

समावेशीत शाळेत असणारी अपंग मुले

- 1) कानातील मळांच्या खड्यांमुळे, कान वाहणे, सतत सर्दी यातुन अंशत : बहिरेपणा असलेली मुले.
- 2) अंशत: दृष्टिदोष असलेली मुले, (चष्मा देऊन).
- 3) रात आंधळेपणा असणारी व अ जीवनसत्वाच्या अभावी निर्माण झालेला दृष्टिदोष असणारी मुले.
- 4) रंगांध मुले.
- 5) तिरळेपणा असलेली मुले.
- 6) एका डोळ्याने अंध असलेली मुले.
- 7) एक पाय किंवा एक हात दुर्बल असलेली मुले.
- 8) एका पायाची टाच उंच असलेली मुले.
- 9) फिट येणारी मुले .
- 10) संधीवात झालेली मुले
- 11) मतीमंद मुले.
- 12) मतीमंद मुले (बुध्यांक 50 ते 70)
- 13) कुपोषित मुले
- 14) अध्ययन अक्षमता असलेली मुले

भारतीय शाळांमधील अपंग समावेशीत शिक्षणाची उद्दिष्टे :-

- 1) **सामाजिकीकरण** : शारिरीक मानसिक अपंगत्वामुळे येणाऱ्या समस्या व अडचणींवरमात करून या विद्यार्थ्यांना इतरांशी सुसंवाद साधता यावा यासाठी अपंग विद्यार्थी व त्यांच्या आसपासच्या परिसरातील व्यक्तींच्या मानसिकतेमध्ये आवश्यक ते बदल करणे
- 2) **शारीरिक पुनर्वसन** :- यात विद्यार्थ्यांच्या विशेष गरजांप्रमाणे त्याला श्रवण यंत्र, पांढरीकाटी, चष्मा, कुबड्या व कृत्रिम अवयव पुरविणे. जेणेकरून विद्यार्थी स्वयंपूर्ण बनून आपले दैनिक कार्य स्वतः करील.
- 3) **मानसिक भावनिक व वैचारिक पुनर्वसन** :- यात कुटूंब, परिवार,परिसर, शाळा, समन्वयक यांच्याशी योग्य पध्दतीने सामंजस्य प्रस्थापित करणे.
- 4) **आर्थिक** :- अपंगत्वाचे प्रकार, तीव्रता लक्षात घेऊन त्यासाठी व्यवसायाची निवड करणे आणि त्यानुसार त्याला प्रशिक्षण देणे.
- 5) अपंग मुलांना इतर सामान्य मुलांप्रमाणे समाजाचा एक जबाबदार उत्पादक घटक म्हणून जीवन जगण्यास सक्षम बनविणे.
- 6) **शिक्षण** :- अपंग मुलांना सर्वसामान्य मुलांच्या शाळेत प्रवेश देऊन त्यांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देणे.
- 7) अपंग मुलांना इतर सामान्य मुलांप्रमाणे वातावरण उपलब्ध करून देणे.

समावेशित शिक्षणाची वैशिष्ट्ये

- 1) शाळा सर्व प्रकारच्या मुलांना प्रवेश देते.
- 2) शिक्षकांच्या अंगी सर्व प्रकारच्या मुलांना शिकविण्याचे कौशल्य असावे लागते.
- 3) विशेष गरजा असणाऱ्या मुलांचे सुध्दा शिक्षक व संस्था स्वागत करतात.
- 4) सर्व प्रकारच्या मुलांना शिकविण्याच्या सुविधा शाळेकडे असतात.
- 5) गरजू मुले शिक्षणापासुन वंचित राहत नाहीत.
- 6) मुलांच्या प्रगतीसाठी पालकाची भुमिका मित्रत्वाची असते.
- 7) शिक्षकांनी मुलांच्या क्षमतेनुसार शिक्षणाची उद्दिष्ट्ये वेगवेगळी ठरविलेली असतात.
- 8) शिक्षक मुलांची प्रगती वैयक्तिक लक्ष देऊन करतात.

- 9) कौशल्य विकासनासाठी शाळा मदत करते.
- 10) सर्वसामान्य मुलांचा अपंग मुलांशी सारखा संबंध येतो.
- 11) मुलांच्या समस्या सोडविण्यासाठी सर्व शिक्षक विचार विनियम करतात.
- 12) शाळेत शैक्षणिक उपक्रमाबरोबर सामाजिक कार्याची माहिती दिली जाते.
- 13) वर्गात जास्त विद्यार्थी असले तरी उपक्रमामध्ये सर्वांना सहभागी करून घेतले जाते.

अपंगत्व प्रकार

- 1) **कर्णबधीर (Deaf)** - सहजपणे लक्षात न येणारे परंतु गंभीर अपंगत्व, बहिरेपणा किंवा कर्णबधिरत्व जन्पासून असेल तर भाषा वाढीवर परिणाम होतो ; वाचाही सदोष राहते व त्यामुळे संवाद साधण्यात अडथळा होतो.
- 2) **अंध : (Blind)** - सहजपणे लक्षण येणारे हे अपंगत्व आहे. अंध व्यक्तीला ज्ञान मिळविण्यासाठी स्पर्श,श्रवण व ज्ञान शक्तींवर अवलंबून रहावे लागते. या व्यक्ती ब्रेल लिपीचा वापर करून शिकू शकतात.
- 3) **मानसिक अपंगत्व (Mental Retardation)** - सर्वसामान्य मुलांपेक्षा बुद्ध्यांक कमी असतो. 70 पेक्षा कमी बुद्ध्यांक असलेल्या मुलांना शिक्षण घेणे अवघड जाते. 70 ते 90 या स्तरातील विद्यार्थी प्रयत्नाने शिक्षण घेऊ शकतात.गंभीर स्वरूपाच्या मानसिक अपंगाना दैनंदिन क्रियाही शिकवाव्या लागतात.
- 4) **मेंदुचा पक्षाघात : (Cerebral Palsy)** - मेंदुतील काही भाग सदोष असतो. त्यामुळे स्नायुंवरील नियंत्रण कमी होते किंवा पूर्ण जाते. त्या अनुषंगाने होणाऱ्या सर्व क्रियांवर मर्यादा येते. बहुतेक वेळा या व्यंगाबरोबर इतरही अपंगत्व असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. ही मुले उत्तम बुद्धिमत्तेचीसुद्धा असू शकतात.
- 5) **अध्ययन अक्षमता (Learning Disability)** - हे अपंगत्व चटकन लक्षात येऊ शकत नाही. एखाद्या कौशल्यात अक्षम असेलेला विद्यार्थी इतर कौशल्यांत फार चांगलाही असू शकतो.
- 6) **अस्थिव्यंग (Physically Handicap)** - हे सहज दिसणारे अपंगत्व आहे. या मुलांची हालचालींवरील मर्यादेची त्रुटी दुर केल्यास ती सर्व सामान्य मुलांप्रमाणे शिक्षण घेऊ शकतात. मैदानी खेळ, हस्तकौशल्य याकडे विशेष लक्ष पुरवावे लागते.
- 7) **स्वमग्नता (Austisum)** - निदान करण्यास अवघड असा हा अवघड प्रकार आहे. विशेषतः अगदी लहान मुलांमध्ये स्वमग्नता शोधणे तर खूपच कठीण जाते. अनेकदा तेच तेच निष्कर्ष आढळून आले तरच या अपंगत्वाची शंका घ्यावी आणि तज्ज्ञांचा सल्ला घ्यावा.

निष्कर्ष :

- 1) भारतीय शिक्षण व्यवस्थेत समावेशित शिक्षण पध्दतीचे स्थान अत्यंत महत्वाचे आहे.
- 2) समावेशित शिक्षणाशिवाय सर्वांसाठी शिक्षण ही संकल्पना पूर्णत्वास येऊ शकत नाही.
- 3) भारतीय शाळांमधून विशेष गरजा असणाऱ्या बालकांचा सर्वांगीण विकास शक्य आहे.
- 4) समावेशित शिक्षण पध्दतीमध्ये विशेष गरजा असणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा न्यूनगंड जाऊन त्यांचा आत्मविश्वास दृढ होतो.

संदर्भ सुची

- 1) समावेशक शिक्षण, प्राथमीक शिक्षकांसाठी हस्तपुस्तिका, सर्व शिक्षा अभियान मार्फत महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद पुणे -30 ऑगस्ट 2005
- 2) अपंग समावेशित शिक्षण, महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद मुंबई